

ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՇՐՋԱՆԻՆ (1920-1980)

Մուտք

Երբ նկատի ունենանք Խորհրդային Միության ներքեւ հայ ժողովուրդի եւ հայ եկեղեցւոյ կրած դաժան եւ դժուար տասնամեակները, միւս կողմէ չենք ուզեր մոռացութեան տալ Հայաստանի հայագիտական հիմնական երկերու պատրաստութեան եւ հրատարակութեան իրողութիւնը: Հարկ է անկաշկանդ կերպով արձանագրել այն անվերջ շարքը հայերէն լեզուի, պատմագիտութեան, գեղարուեստի, ճարտարապետութեան, բանասիրութեան, փիլիսոփայութեան, եւ ընդհանրապէս գրականութեան յատուկ սկզբնաղբիւրներու հրատարակութիւնները որոնք խմբագրուեցան ու գիտական վերլուծումով որպէս մեծահատոր պատմագրութիւններ լոյս ընծայուեցան վաւերական պատմագէտներու կողմէ: Արդար պիտի ըլլայ սոյն յօդուածով Խորհրդային շրջանի մեր մատենագրական հարստութեան անդրադառնալ, թէկուզ հարեւանցի կերպով, եւ պատշաճը ընծայել Հայաստանի իշխանութեանց որոնք նեցուկ ու քաջալեր հանդիսացան հայ մշակոյթի իսկական գանձերու պահպանումին, եւ մանաւանդ վերականգնումին:

Խորհրդային Հայաստանի պետութիւնը հայ հին մատենագրութեան գանձերը լրիւ շարքով, ի նորոյ եւ գիտական բնագիրներով հրատարակելու ձեռնարկեց 1920-ական թուականներէն ետք, յաջորդող տասնամեակներուն: Որպէս ազգային եւ մշակութային անհրաժեշտ աշխատանք, հայ բանասէր գիտնականներ անյետաձգելի պարտք համարեցին շարունակելու անցեալին Վենետիկի եւ Թիֆլիսի մէջ սկսած ձեռնարկները, ուր դասական եւ միջնադարեան հայ պատմիչներու սկզբնական շարքը հրատարակուեցան:

Վենետիկեան նախկին հրատարակութիւնները իսկական հիմքը կազմեցին հայ բանասիրութեան, որոնց հետեւողութեամբ այս անգամ լիաբուռն եւ յաւելեալ աղբիւրագիտութեամբ եւ հետեւաբար անկրկնելի, նախ Թիֆլիսի մէջ ի նորոյ ուսումնասիրուեցան ձեռագրագէտ Հրաչեայ Աճառեան, Ստեփան Մալխասեան, Մանուկ Աբեղեան, Գալուստ Տ. Մկրտչեան, Գարեգին Վրդ. Յովսէփեան եւ Ստեփան Կանայեան բանասէր գիտնականներուն կողմէ, եւ ապա Երեւանի մէջ լոյս տեսան կոթողական գործերը պատմագէտ Յակոբ Մանանդեանի, Հրաչեայ Աճառեանի եւ Ստեփան Մալխասեանի եւ անոնց հետեւող անգուգական բանասէրներու կողմէ: Թիֆլիսեան հրատարակութեանց շարքին կարելի է յիշել Ն. դարու դասական պատմիչներէն՝ Ղազար Փարպեցիի (1904), Ագաթանգեղոսի (1909), Մովսէս Խորենացիի (1913) «Պատմութիւն Հայոց» բնագիրները՝ հրատարակուած բազմաթիւ ձեռագիրներու բաղդատմամբ:

Խորհրդային Կարգեր

Խորհրդային կարգեր երբ հաստատուեցան, Երեւանի պետական հրամանագրով 1920 Դեկտեմբեր 17-ին Ս. Էջմիածնի ձեռագրաց մատենադարանը պետականացաւ, եւ

երկու ամիս ետք որոշուեցավ ստեղծել մշակութային եւ գրականութեան հիմնարկ, «գիտական հիմքերի վրայ դնելով Հայաստանի ժողովրդական մշակոյթների ուսումնասիրութեան գործը»: Ձեռագրատունը էջմիածնէն Երեւան փոխադրուեցավ 1939-ին, եւ աւելի ուշ՝ 1958-ին Ս. Մեսրոպ Մատոցի անուան կառուցուած հոյակապ Մատենադարանին մէջ: Իսկոյն հայ դասական պատմիչներու բնագիրները Երեւանի մէջ շարունակուեցան հրատարակուիլ անխափան իբրեւ կոթողական վերջնական գործեր, անկըրկնելի, այս անգամ ձեռագիրներու հարուստ հաւաքածոներու տարընթերցումներով:

Պատիւ եւ երախտիք բոլոր բանասէր գիտնականներուն որոնք նկատի չառին նեղ եւ ճնշիչ պայմանները եւ հետզհետէ լրիւ շարքով վերածնունդ տուին մեր անցեալի դասական բոլոր երկերուն որոնք մնայուն արգասիքը կազմեցին Խորհրդային Հայաստանի տիրապետութեան: Անոնք գիտցան եւ հաւատացին մէկ կողմ շարունակ օրուան գաղափարախօսութիւնն ու քաղաքականութիւնը իրենց գերագոյն լծակով՝ մատենագիտական մեծագոյն աւանդով: Հետեւեալ հրատարակութիւնները որպէս նմոյշ վկաներն են որոնք գրադարանիս պատնէշ հատորները կը կազմեն: Անոնց կողքին տասնեակներ եւ աւելի, նոյնքան կարեւոր հրատարակութիւններ, լոյս տեսած նոյն շրջանին:

Պատմագէտ Յակոբ Մանանդեան

1930 թուականին Պրօֆ. Յակոբ Մանանդեանի առաջին գործերը լոյս տեսան, «Կշիռները եւ չափերը հնագոյն հայ աղբիւրներում» անունով, եւ 1934-ին «Ֆէոտալիզմը հին Հայաստանում» կարեւոր երկերը Խորհրդային Միութեան սկզբնական դժուար տարիներուն: Երկու տարի անց նոյն Յակոբ Մանանդեանի «Հայաստանի գլխաւոր ճանապարհները ըստ Պեղինկերեան քարտէզի» գործը, որոնց յաջորդեցին նոյն պատմաբանին հոյակապ եւ անփոխարինելի «Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան» երկու հատորները: Այս վերջինները վերջնական գրոշմը գրին հայ ժողովուրդի պատմագիտութեան ճիւղին վրայ, նկատի ունենալով մեծ պատմագէտին քննախոյզ եւ աղբիւրներու լիակատար օգտագործումը՝ հայերէն, յունարէն եւ լատիներէն լեզուներով աւանդուած, ձեռագրական եւ մանաւանդ սեպագիր արձանագրութիւններով:

Գիտական Հրատարակութիւններ

1. «Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ», հրատարակուած 1921 թուին էջմիածնի Գիտական Հիմնարկին կողմէ Գալուստ Տ. Մկրտչեանի եւ Մեսրոպ Եպս. Տէր Մովսէսեանի աշխատակցութեամբ՝ Լիմ անապատէն բերուած ձեռագիր օրինակին վրայէն: Թէեւ բանասիրութեան մէջ որպէս «Կեղծ Շապուհ Բագրատունի» ընդունուեցաւ, եւ սակայն յետագայ ուսումնասիրութեանց հիմ ծառայեց:

2. «Աբրահամու Խոստովանողի Վկայք Արեւելից», աշխատասիրութեամբ Գալուստ Տէր Մկրտչեանի: Աբրահամ Խոստովանող 5-րդ դարու հեղինակ է եւ ժամանակակիցը Աւարայրի ճակատամարտին: «Վկայք Արեւելից» գործը վկայաբանական ուղերձ մըն է:

3. «Զաֆարիա Ագուլեցիի Օրագրութիւն»՝ խմբագրութեամբ Ս. Վ. Տէր Աւետիսեանի: Զաֆարիա 17-րդ դարու հայ վաճառական մըն էր, որ ինքնագիր թողած է իր օրագրութիւնը, շրջած ըլլալով Պարսկաստան, Թուրքիա եւ Արեւմտեան Եւրոպա, հաւաքելով պատմական, տնտեսական, լեզուաբանական ու ազգագրական նիւթեր: Լոյս տեսած է Երեւան, 1938-ին:

4. «Աբրահամ Երեւանցիի Պատմութիւն Պատերազմացն 1721-1736»: Կը բովանդակէ Օսմանցիներուն մղած պատերազմը «ի վերայ քաղաքացն Հայաստանեայց եւ Պարսից»։ Լոյս տեսած Երեւան, 1938-ին։

5. «Սեբէոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», 7-րդ դարու շատ աւելի կարեւոր եւ անփոխարինելի գործ մը, որուն չորրորդ տպագրութիւնը Ստեփան Մալխասեան կը հրատարակէր 1939-ին լիակատար ծանօթագրութիւններով, գրուած Բագրատունեաց Սեբէոս Եպիսկոպոսի կողմէ, հինգ ձեռագիր եւ երկու տպագիր օրինակներու բաղադրութեամբ։ Պատմագրութիւնը ծանօթ է որպէս «Սեբէոսի Պատմութիւն ի Հերակլն» որմէ օտար հայագէտներ կատարեցին իրենց ուսումնասիրութիւնները՝ Հայաստանի, Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի նախնական դէպքերուն վերաբերեալ, երբ ժամանակակից պատմիչներ չեն գրած այդ մասին։ Տարիներ ետք, 1979-ին, Գէորգ Աբգարեան հրատարակեց նոյն երկը «Պատմութիւն Սեբէոսի» անուան տակ, լիակատար ծանօթագրութիւններով, որ եւ կը նկատուի վերջնական եւ լաւագոյն հրատարակութիւնը։

6. Մովսէս Խորենացիի «Հայոց Պատմութիւնը» իր երեք գիրքերով, քննական հրատարակութեամբ եւ ձեռագիրներու մանրակրկիտ տարբերցումներով Ստեփան Մալխասեան կատարեց 1940-ին։ Նոյնը վերստին հրատարակուած է 1961-ին։

7. «Կորիւնի Վարժ Մաշոցի» երկը իր գրաբար բնագրով, աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով, Մանուկ Աբեղեանի ձեռքով 1941 թուականին, որ իր կարգին եղաւ մնայուն բնագիրը հայ մատենագրութեան այս առաջին երկին։ Երկրորդ հրատարակութիւն՝ 1962-ին։

8. «Յովհաննէս Մամիկոնեանի Պատմութիւն Տաւօնոյ» երկը, աշխատասիրութեամբ Աշոտ Աբրահամեանի, 1941-ին, որպէս առաջին քննական հրատարակութիւնը՝ Երեւանի Մատենադարանի 1278 թուականի ձեռագիր օրինակի հիման վրայ՝ յաւելեալ 22 գրչագիրներու բաղադրութեամբ։

9. «Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւն», Լոյս տեսած 1944-ին «Վասն որպիսութեան կենաց իւրոյ», «Յաղագս աշխարհագրութեան ստոյգ», եւ «Պատմութիւն Անանիայի Շիրակունտոյ Համարողի», երեք հատուածներով։

10. «Եղիշէի Վարդանանց Պատմութիւնը» 1946-ին Լոյս կը տեսնէր նախ աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով Երուանդ Տէր Մինասեանի կողմէ։ 1957 եւ 1958 թուականներուն, Տէր Մինասեան նոյն երկը նախ աշխարհաբար եւ յետոյ գրաբար բնագիրներով կը հրատարակէր որպէս «աշխարհաբար բարեփոխեալ Բ. հրատարակութիւն, ուր նկատի առնուած են Եղիշէի երկին 1957 թուի կարեւոր ուղղումները։

11. «Կիրակոս Գանձակեցիի Պատմութիւն Հայոց» 13-րդ դարու կարեւոր երկը իբրեւ առաջին գիտական հրատարակութիւն, 30 ձեռագիրներու բաղադրութեամբ ի Լոյս կ'ընծայէր Կարէն Ա. Մելիք-Օհանջանեան 1961-ին ընդարձակ յառաջաբանով մը շարադրելով Գանձակեցիի կեանքն ու գրական վաստակը, ցոյց տալով ներկայ պատմագրութեան արժէքը, միջնադարեան քաղաքական դէպքերու ընդմէջէն, երբ Հայաստանն ու դրացի երկիրներ կը ճնշուէին մոնկոլ բռնակալներու ծանր լուծին տակ։

12. Փաւստոս Բիւզանդի «Հայոց Պատմութիւնը» աշխարհաբար թարգմանութեամբ, ներածականով եւ հարուստ ծանօթագրութիւններով 1947-ին Լոյս ընծայեց Ստեփան Մալխասեան, որ հանգիսացաւ սոյն երկին առաջին թարգմանութիւնը ուր «ուղղեց 39

աղաւաղումներ եւ այլ հեղինակներու կողմէ առաջարկուած 19 ուղղումներ:

13. «ԺԴ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակաւորաններ» շորս ծաւալուն հատորներով հրատարակեց Մատենադարանի ձեռագրագէտ տնօրէնը Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեան 1950-ին, յառաջաբանով, 1301-1400 թուականներու 845 յիշատակարաններով, եւ ցանկերով:

14. «ԺԵ Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակաւորաններ Ա. Մաս» (1955) 744 յիշատակարաններով: Բ. մաս (1958) 575 յիշատակարաններով: Գ. մաս (1967) 812 յիշատակարաններով: Լեւոն Խաչիկեանի կատարած սոյն ստուար եւ անկրկնելի հատորները բացառիկ կարեւորութիւն ընծայեցին հայագիտութեան, յատկապէս անյայտ մնացած պատմական բազմաթիւ դէմքեր, դէպքեր ու թուականներ փրկելով:

15. «Յովհաննէս Իմաստասէրի Մատենագրութիւն» Աշոտ Գ. Աբրահամեանի աշխատասիրութեամբ, 1956-ին, ուր կան Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի կենսագրութիւնը՝ «հանդէս բանի վասն երանեալ առնն Աստուծոյ Սարկաւագին կենաց եւ մահուան»։ Աբրահամեան կցած է ընդարձակ ներածական մը, բնագիրներու ուսումնասիրութիւն, եւ ցանկեր:

16. «Պատմութիւն Արիստակիսի Լաստիվերտցոյ», առաջին քննական հրատարակութիւնը Կարէն Հ. Յիւզբաշեանի կողմէ 1963-ին: Օգտագործած է Մատենադարանի ինը ձեռագիրները եւ 1844 թուին հրատարակած: Լաստիվերտցիի գործը ԺԱ. դարու Սելճուքեան արշաւանքներու միակ պատմագրութիւնն է, յառաջաբանով եւ մատենագիտութեամբ ճոխացած:

17. «Հայաստան ըստ Աշխարհացոյցի»: Անգուգական այս աշխատասիրութեամբ Սուրէն Տ. Երեմեան 1963-ին հրատարակեց VII դարու «Հայաստանի Աշխարհացոյց»-ը որպէս հնագոյն բնագիրը Մեծ Հայքի Հայոց աշխարհի 15 նահանգներու աշխարհագրութեան: Հեղինակն է շատ հաւանաբար նոյն դարու մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացին, որուն նպատակն էր նոյն դարու Հայաստանի քարտէզի վերակազմութիւնը: Երեմեանի սոյն Հատորը կը բովանդակէ բնագիրն ու աշխարհաբար թարգմանութիւնը, նահանգներով եւ գաւառներով, ցանկերով եւ ներդիր քարտէզով:

18. «Հայկական Մատենագիտութիւն Ե.-ԺԸ. Դարերու» Ա. հատորին առաջին մասը, բանասէր գիտնական Դոկտ. Յակոբ Անասեանի աշխատասիրութեամբ 1959 թուին Երեւան հրատարակուած, ուր այբբենական կարգով եւ համայնագիտարանի դրութեամբ կարելի պիտի ըլլայ գտնել ամէն անուն, տիտղոս եւ վայր, որոնք կը վերաբերին հայ մատենագրութեան եւ հայոց պատմութեան: Կարեւոր այս գործին միայն Բ. հատորին առաջին մասը լրացուց գիտնական հեղինակը, երբ մահացաւ Լոս Անճելըսի մէջ: Իր որդին երաժշտագէտ խմբավար Հենիկ Անասեան յաւելեալ հատոր մը հրատարակեց Լոս Անճելըսի մէջ: Գործը իր ամբողջութեանը մէջ անաւարտ մնաց:

19. «Ցուցակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Մատենադարանի» Ա. հատոր 1965 թուին կազմեցին եւ հրատարակեցին Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան եւ Փ. Այնթափեան, խմբագրութեամբ Լեւոն Խաչիկեանի եւ Ա. Մնացականեանի, 1635 սիւնակ էջերով եւ 5000 ձեռագիրներու ցուցակագրութեամբ: Այս հսկայ գործին Բ. հատորը լոյս տեսաւ շուտով եւ լրացուց Երեւանի Մատենադարանի տասնեակ հազարաւոր ձեռագիրներու նկարագրութիւնները:

20. Հայաստանէն հեռու Միացեալ Նահանգներու մէջ 8-րդ դարու «Պատմութիւն

Ղեկնող եղբայր Մեծի Վարդապետի Հայոց» պատմագրությունը առաջին անգամն ըլլալով անգլերենի թարգմանեց ձեռագրաց համեմատութեամբ, ներածականով եւ ծանօթագրութիւններով Զաւէն Մ. Վրդ. Արզումանեան: Հեղինակը հիմ ունեցած է Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 1902 ԺԳ. դարու ձեռագիրն ու 1887-ին հրատարակուած Ղեւոնդի գրաբար բնագիրը: Յիշեալ ձեռագիրն ու յաւելեալ շորս երկրորդական գրչագիրներ եւս կան: Ձեռագիր մատեաններու բարեհաճ արտօնութիւնը հեղինակը շնորհակալութեամբ ստացած է 1976 թուին Մատենադարանի տնօրէն Պրօֆ. Լեւոն Խաչիկեանէ: Սոյն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ երկու անգամ 1982-ին եւ 2007-ին:

21. Դարձեալ Ամերիկայի մէջ Զաւէն Մ. Վարդապետ Արզումանեանի ձեռամբ առաջին անգամն ըլլալով 10-րդ դրու Ուխտանէս պատմիչի երկու հատորները, «Պատմութիւն Հայրապետաց եւ Թագաւորաց Հայոց» եւ «Պատմութիւն Բաժանմանն Վրաց ի Հայոց» հրատարակուեցան 1985 եւ 1988 թուականներուն: Վրաց բաժանման գիրքը երկրորդ անգամ հրատարակուած է 2008 թուին: Թարգմանութիւնը կատարուած է միակ հրատարակեալ գրաբար 1871-ի սխալաշատ բնագրին վրայէն, լի լեզուական, տիտղոսներու, եւ յատուկ անուններու սխալներով զորս թարգմանիչը մի առ մի սրբագրած է, ընծայելով Ուխտանէսի երկու գիրքերուն սրբագրեալ եւ վերականգնեալ գրաբար օրինակը, որ տպագրութեան պատրաստ է: Ա. Գիրքին մէջ 98 եւ Բ. Գիրքին մէջ 50 սխալներ ցանկագրուած են եւ ճշդուած: Ուխտանէսի երկը բովանդակած է նաեւ Գ. Գիրք մը՝ «Յաղագս մկրտութեան ազգին այնմիկ Մաղմ կոչեցեալ», որ սակայն կանուխէն կորսուած է, որուն Ուխտանէս ակնարկած է պարբերութեամբ մը, որ փոքր ինչ գաղափար մը կու տայ եւ զոր թարգմանիչը մեկնաբանած է:

ԴՈԿՏ. ԶԱԻԷՆ ԱԻ. ՔՇՆՅ ԱՐՁՈՒՄԱՆԵԱՆ

